

II A1

HISTORIA (10. 02. 2022)

Temat: Od potęgi do kryzysu, Rzeczpospolita Obojga Narodów w II połowie XVII wieku

Poniższy temat jest podsumowaniem rozdziału dotyczących tego zagadnienia

Rzeczpospolita Obojga Narodów powstała w 1569 roku na mocy Unii Lubelskiej łącząc Koronę Polską i Wielkie Księstwo Litewskie. Była jednym z większych państw europejskich, zarówno pod względem powierzchni, jak i liczby ludności. XVII wiek był dla Rzeczypospolitej Obojga Narodów okresem wielu konfliktów zbrojnych, ale także kryzysów politycznych, gospodarczych i społecznych, które szczególnie nasiliły się w drugiej połowie tego stulecia.

Europa i Polska w XVII wieku

Rzeczpospolita w XVII w. XVII wiek to okres, w którym w Europie m.in. następował powolny koniec potęgi Hiszpanii, umacniała się pozycja Francji i Brandenburgii, rosła potęga Szwecji, a z południa następowała ekspansja turecka. Pierwsza połowa XVII wieku w Europie to czasy wojny trzydziestoletniej, w którą zaangażowane były prawie wszystkie liczące się państwa kontynentu. Wojna ta miała charakter konfliktu religijnego, ale bardzo istotnym jej powodem była rywalizacja o dominację w Europie.

Wiele krajów europejskich przyjęło w tym okresie model rządów absolutystycznych. W Rzeczypospolitej Obojga Narodów aktywnym uczestnikiem życia politycznego była szlachta polska i litewska, która m.in. wybierała władcę. W drugiej połowie XVII wieku królami Rzeczypospolitej byli kolejno Jan Kazimierz (1648-1668), Michał Korybut Wiśniowiecki (1669-1673) i Jan III Sobieski (1674-1696).

Rozwiązanie ustrojowe tamtego okresu można określić jako monarchia mieszana. Ustrój ten był bowiem połączeniem monarchii (król), oligarchii (zasiadająca w senacie arystokracja) oraz demokracji (zasiadająca w sejmie szlachta).

Ustrój Rzeczypospolitej

Król miał znaczący wpływ na funkcjonowanie państwa – m.in. podpisywał tzw. konstytucje uchwalone przez sejm, decydował o sprawach dotyczących miast królewskich, mniejszości narodowych, a w pewnym stopniu także o sprawach gospodarczych (niektóre podatki). Król był najwyższym sędzią, ale w praktyce miał stosunkowo nieduży udział we władzy sądowniczej – istotne były w tym zakresie Trybunał Koronny i Trybunał Litewski, w których zasiadała szlachta.

Królowie mieli prawo mianowania ważnych dla państwa urzędników (wojewodów, ministrów, biskupów itd.). W swojej gestii posiadali także politykę zagraniczną m.in. decydując o ewentualnej wojnie, choć w tym wypadku ograniczały ich tzw. artykuły henrykowskie zobowiązując do porozumienia w takich wypadkach z sejmem.

Sejm walny. Senatorowie zasiadający w Radzie senatoru brali udział w sejmie, a część z nich na stałe przebywała na dworze królewskim biorąc udział w rządzeniu państwem. W rozumieniu szlachty zadaniem senatorów było m.in. kontrolowanie działań króla. Bardzo istotną częścią życia politycznego był Sejm, który ustanawiał prawa, uchwalał podatki i decydował o polityce zagranicznej. W jego skład wchodził król, senat oraz szlachta w izbie poselskiej, wybierana na lokalnych sejmikach. Bardzo ważnym prawem szlachty był wybór króla po śmierci jego poprzednika.

Powstanie Liberum veto

Od początku XVI wieku (1505) obowiązywała konstytucja Nihil novi, która zapewniała, że bez zgody szlachty w Rzeczypospolitej nie mogły być wprowadzane jakiegokolwiek nowe prawa. W praktyce oznaczało to, że każdy projekt uchwały musiał być uzgodniony przez króla, senat i sejm.

W drugiej połowie XVII wieku zasadę tę zastąpiło tzw. liberum veto dające prawo unieważnienia podjętych uchwał lub nawet zerwania sejmiku każdemu z posłów biorących udział w obradach.

Wykorzystując to prawo szlachta broniła swoich przywilejów określanych jako „złota wolność”. Szlachta traktowała propozycje króla zmierzające do rozszerzenia jego kompetencji (prerogatyw) lub głosowania uchwał większością głosów jako zagrożenie. Osiągnięcie przez króla większości w sejmie było niekorzystne dla szlachty, bo mogło prowadzić do ograniczenia jej praw, a w kolejnym kroku wprowadzenia władzy absolutystycznej, znanej z innych państw Europy.

Władzę sejmiku walnego chcieli osłabiać królowie, ale również część szlachty, której zależało na przesunięciu władzy do sejmików lokalnych. W Rzeczypospolitej Obojga Narodów funkcjonowały m.in. sejmiki deputackie (wybór deputatów na Trybunał Koronny), czy sejmiki relacyjne (rozliczanie posłów z głosowań podczas sejmiku walnego). Skutkiem postawy szlachty i wykorzystania przez nią liberum veto był paraliż państwa w zakresie podejmowania decyzji. Większa rola sejmików w praktyce oznaczała rozproszenie władzy państwowej.

Wzrost znaczenia magnaterii

Sytuacja polityczna i ustrojowa państwa miała istotny wpływ na relacje społeczne. W XVII wieku istotnie wzrosło znaczenie magnaterii, czyli najważniejszej, najbogatszej warstwy szlachty. Magnaci wzmocniali swoją pozycję ekonomiczną kosztem króla, a przede wszystkim pozostałej części szlachty. Uzależnienie finansowe biedniejszej szlachty od magnatów pociągało za sobą uzależnienie polityczne.

Stosunki między magnaterią, a szlachtą nabrały charakteru „klientyzmu”, co polegało na tym, że zubożała szlachta świadczyła usługi polityczne dla magnatów (głosowanie na sejmikach i sejmie walnym zgodnie z poleceniem magnata) w zamian za opiekę finansową.

Biorąc pod uwagę to, że nie zmieniało się prawo i system organów państwowych oznaczało to, że z czasem szlachta i jej „wolności szlacheckie” stały się narzędziem w rękach magnaterii. Demokracja szlachecka przybrała kształt oligarchii magnackiej.

Kryzys gospodarki folwarcznej

Skoncentrowanie bogactwa, a przede wszystkim ziemi w rękach magnaterii miało istotny wpływ na gospodarkę państwa. Szlacheckie folwarki średniej wielkości zostały w dużym stopniu zastąpione tzw. latyfundiami magnackimi, czyli ogromnymi posiadłościami liczącymi po kilkadziesiąt miast i wsi. Magnateria oddawała ziemię zubożałej szlachcie w dzierżawę lub zarządzała ziemią wykorzystując własną służbę. Magnaci mogli decydować o inwestycjach w powstający przemysł (huty, kopalnie, młyny itp.). Magnateria miała wielkie dochody i stać ją było na liczną administrację, a nawet wojsko.

„Zboże nie płaci”, obraz z XVII wieku ilustrujący kryzys gospodarki folwarcznej.

W drugiej połowie XVII wieku miał miejsce kryzys gospodarczy Rzeczypospolitej Obojga Narodów, który był widoczny w problemach rolnictwa (mniej plonów, wzrost pańszczyzny) i upadku miast (upadek rzemiosła, utrata rynków zbytu i dobrych warunków handlu). Należy zauważyć, że w XVII w rolnictwie panował system folwarczno-pańszczyźniany, który z czasem okazał się mało efektywny – monokultura zbożowa oraz nieefektywna praca chłopów pańszczyźnianych dawały coraz mniejszą wydajność pracy na roli.

Upadek miast

Z czasem kryzys gospodarki wiejskiej powodujący upadki gospodarstw biedniejszej szlachty doprowadził do spadku zapotrzebowania na produkty wytwarzane w miastach i w konsekwencji kryzys gospodarczy w miejskiej części kraju. Mieszczanie byli często dyskryminowani przez szlachtę, która w sytuacji kryzysu gospodarczego próbowała rekompensować sobie spadki własnych dochodów.

Szlachta została np. zwolniona z ceł na towary sprowadzane z zagranicy, a do tego w pobliżu miast posiadała tzw. jurydyki, czyli obszary wyłączone spod władzy miejskiej, gdzie organizowała własne targi i jarmarki. Handel i rzemiosło w miastach nie mogły liczyć na pomoc państwa (np. poprzez cła i podatki), co z czasem powodowało ich podupadanie.

Skutkiem tego był spadek znaczenia wielu miast, zubożenie mieszczan i często konieczność utrzymywania się przez nich z zajęć rolniczych.

Niszczące konflikty wewnętrzne i zewnętrzne

Kolejnym czynnikiem, który miał decydujące znaczenie były zbrojne konflikty wewnętrzne i zewnętrzne. XVII wiek upłynął w dużej mierze pod znakiem wojen ze Szwecją (rosła w potęgę i dążyła do panowania na Morzu Bałtyckim i jego wybrzeżu), Moskwą (dążyła do powiększenia terytorium szczególnie o obszary zamieszkałe przez ludność prawosławną) i ekspansywną Turcją.

Wojsko kozackie na obrazie Józefa Brandta „Obóz Zaporozźców”.

Do kryzysu Rzeczypospolitej Obojga Narodów szczególnie przyczyniły się konflikty z drugiej połowy XVII wieku. Katastrofalne skutki miało powstanie kozackie Bohdana Chmielnickiego, które wybuchło w 1648 roku. Bunt kozackie zdarzały się już wcześniej i wynikały z przyczyn społecznych i ekonomicznych – różnic wyznaniowych i kolonizacji Ukrainy przez polską szlachtę i magnaterię. Bezpośrednią przyczyną powstania było nakładanie obowiązków chłopskich na Kozaków i ograniczanie tzw. rejestru kozackiego. Wojska Rzeczypospolitej poniosły klęskę (oddziały powstańców dotarły do Lwowa i Zamościa).

W 1654 roku W Perejasławiu Chmielnicki zawarł z Moskwą ugodę oddając pod jej władzę obszar nad Dnieprzem i Kozaków, co z kolei wywołało wojnę Rzeczypospolitej z Moskwą.

Wojna z Moskwą była bezpośrednim następstwem ugody w Perejasławiu. Armia Moskwy wkroczyła na Litwę i Ukrainę zajmując znaczące tereny. Działania wojenne zostały wstrzymane w związku z najazdem Szwecji

na Rzeczpospolitą w 1655 roku. Wojna z Moskwą zakończyła się dopiero w 1667 roku niekorzystnym dla Rzeczypospolitej Obojga Narodów pokojem w Andruszowie, na mocy którego utraciła część Ukrainy znajdująca się na lewym brzegu Dniepru (z Kijowem) oraz ziemie smoleńską, siewierską i czernihowską.

Wojny ze Szwecją i Turcją

Kolejna wojna ze Szwecją, która miała miejsce w latach 1655-1660, zwana jest potopem szwedzkim. Szwecja chciała zająć nadbałtyckie porty i czerpać z nich dochody, a państwo polsko-litewskie było w tym czasie szczególnie osłabione, m.in. w wyniku powstania kozackiego, trwała wojna z Moskwą. Armia Szwedzka zaatakowała Rzeczpospolitą z Pomorza i Inflant, a wojska litewskie i koronne poddawały się praktycznie bez walki (m.in. podpisanie kapitulacji pod Ujściem). Szwedzi zajęli wiele miast bez oporu rabując je i nakładając na nie kontrybucje. Ostatecznie wojna podjazdowa ze strony wojsk Rzeczypospolitej, a także zaangażowanie ze strony Habsburgów oraz Danii doprowadziły do zakończenia wojny wraz z podpisaniem pokoju w Oliwie w 1660 roku. Rzeczpospolita nie poniosła strat terytorialnych, nie mniej została bardzo zniszczona.

Janiczary, elitarna formacja piechoty tureckiej. Wojna z Turcją, wybuchła gdy w 1672 roku armia złożona z Kozaków, Tatarów i Turków wkroczyła na Podole. W sytuacji, gdy zerwany został sejm i nie uchwalono odpowiednich podatków na wojsko porażka Rzeczypospolitej była nieunikniona. Pokój zawarty w Buczaczu był niekorzystny dla Rzeczypospolitej – oznaczał utratę znaczących terenów (Podole) oraz konieczność płacenia haraczu na rzecz sułtana. Dopiero kolejne walki (m.in. pod Chocimiem) i rozejm w Żurawnie były korzystniejsze dla Rzeczypospolitej. Król Jan III Sobieski dowodził w zwycięskiej bitwie pod Wiedniem w 1683 roku. Wojna trwała do 1699 roku i zakończyła się podpisaniem pokoju w Karłowicach. W drugiej połowie XVII wieku w wyniku działań zbrojnych, ale przede wszystkim działalności wojsk najeźdźców miały miejsce ogromne zniszczenia kraju. Obce wojska rabowały i paliły miasta i wsie, a do tego utrzymywały się z kontrybucji finansowych i żywności lokalnej ludności. Na wielu obszarach panował głód i choroby. Był to okres, w którym Rzeczpospolita Obojga Narodów poniosła ogromne straty – liczba ludności zmniejszyła się o ok. 1/3 w porównaniu z początkiem XVII wieku.

Rosnący wpływ mocarstw zewnętrznych

Podczas wojen ze Szwecją czy Turcją naturalne było poszukiwanie przez Rzeczpospolitą sojuszy. Polityka zagraniczna za czasów Jana III Sobieskiego zakładała sojusz z Francją, co miało pomóc w przywróceniu kontroli nad Prusami Książęcymi (król liczył na pomoc Francji i Szwecji). Ostatecznie plan ten się nie udał ze względu na pokój zawarty między Francją, Brandenburgią i Szwecją. W tej sytuacji Rzeczpospolita zmieniła kierunek polityki zagranicznej na sojusz z Habsburgami. Obie opcje oznaczały jednak wpływ zewnętrznych mocarstw na sprawy Rzeczypospolitej.

Czy zły ustrój był przyczyną kryzysu?

Głęboki kryzys Rzeczypospolitej Obojga Narodów w drugiej połowie XVII wieku pokazał, że ustroj tego państwa miał wiele wad i nie sprawdził się w sytuacjach nadzwyczajnych jakimi były konflikty zbrojne, czy zapaści gospodarcze. Właśnie w kwestiach ustrojowych upatruję głównej przyczyny tragicznej sytuacji państwa w tamtym okresie.

Ustrój był nieefektywny, ale jednocześnie niereformowalny ze względu na niechęć szlachty, która nie zgadzała się na wzmocnienie władzy centralnej (króla lub sejmu) kosztem własnych praw i przywilejów. Niestety najważniejsze były prywatne interesy szlachty oraz magnaterii.

Król nie był w stanie wystarczająco wpływać na państwo i szybko podejmować decyzji – miało to znaczenie między innymi w sytuacji konfliktów zbrojnych wymagających decyzji w zakresie polityki zagranicznej, ale także nałożenia podatków i mobilizacji wojska.

Dominująca rola szlachty wpłynęła także na zły stan gospodarki – jej strukturę z dominującym rolnictwem i marginalizowanymi miastami, które także zostały dotknięte kryzysem. Obrona „złotej wolności” przez szlachtę okazała się bardzo szkodliwa dla Rzeczypospolitej Obojga Narodów.